

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ

I

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо з суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини, чи народу. Одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) — се питання про те, що мусить вважатися гербом України.

Питання не так просте, бо загальнопризнаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажім, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R.F.).

На монетах і інших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді тризубця (див. Ілюстровану історію України, с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх булави, може воно бути й стилізованою квіткою, а здавна також була висловлена гадка, що в зв'язку з сею фігурою стоїть пізніший київський герб, як його бачимо на печатках Київського магістрату XVII—XVIII в. — лук або арбалет, самостріл (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 326). Я вважаю, що сі два знаки мають право на те, щоб їх вважали українським гербом.

Третій знак — се традиційний козак з мушкетом і шаблею, “з перекривленим на правий бік шликом”, як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 258, 277, 307, 377, 468). А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує й українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лев — герб міста Львова (не Галичини), ангел з спущеними мечами — польський герб Київського воєводства, ангел з огненным мечем — пізніший казьонний російський герб м.Києва.

II

Великі події, що проходять перед нами, витягають з собою силу різних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись або балакати собі помаленьку, при нагоді, а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного порішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому я висловляв свої гадки про те, які старі гербові знаки мали б право на увагу при виборі герба для нашої нової вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих зборів. А от маємо вже й Українську Народну Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного порішення.

Тиждень тому в день закінчення сесії Центральної Ради по ініціативі Ген[ерального] секретарства освіти відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербознавства. Нарада мала чисто теоретичний характер: говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. ін. Але тепер ся справа стає на ближчу чергу, і бажаючи прислужитись з свого боку її розв'язанню, я позволю собі коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлялись на сій нараді, подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і деякі додаткові гадки, які прийшли мені на думку пізніше.

Передусім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що “казьонний” герб Києва — архістратиг (герб Київського воєводства за польських часів, і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно.

З державних гербів України найближчий нам часом і традицією герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлявся за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України*.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що сьому гербові належить дати перше й найважливіше місце між старими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться. Відновляючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої Гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого.

Якнайпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) зірки на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі — на взірць герба Французької Республіки — R. F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі — се против правил геральдики. В таких разі я проектував би як символ творчої мирної праці в новій Україні та її цивілізаційних завдань золотий плуг на синім тлі, з тим щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України¹.

Наоколо його (над ним, півкругом чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел[икого], герб Галицько-Володимирського королівства — їздця (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 126) і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі — як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На верху сього гербового щита, коли б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших не довершених мрій — з печатки “Великого князівства Руського”, утвореного Гадяцькою унією 1657 р. Се го-

¹ Згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів.

луб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою (Ілюстр[ована] іст[орія], с. 332). Оливним галуззям можна б і оточити сей щит, замість якої-небудь арматури — так, як се має герб Португалії. А коли б хотіли, натомість, поставити якихось щитоносців, то замість яких-небудь інших фігур я б рад бачити символи трудящого народу, напр., жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого герба бачити якнайбільш підчеркнений культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Сі гадки дозволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

III

Кожда держава має знак, котрий зветься її гербом. Він ставиться на монетах, кредитових білетах, марках, корогвах, печатах урядових і таким іншим, як знак, що вони походять від держави. Українська Народна Республіка, ставши наново державою, самостійною, незалежною, мусила вибрати собі й державний герб. А що вона вже й була давніше самостійною державою і тільки відновила тепер своє державне буття, котрого позбавило її було московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів.

Найстарший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава.

Се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, — до сеї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Народна Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставивсь він колись.

Сей знак знає добре той, хто мав в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року*. На їх лицевій, жовтій стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим — тільки рисовник непотрібно додав до сього знака хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знака не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знака. Хто

схоче порівняти сей знак з знаками Володимирового часу, нехай загляне до моєї “Ілюстрованої історії України”, де подано кілька срібних монет Володимира Великого, на котрих сей знак вибитий особливо гарно і виразисто. Менш виразний він на золотих монетах Володимира, на срібняках Ярославо-вих. Там же, в тій же історії подано знімок з цеглини, з київської Десяти-нної церкви (катедральної церкви, побудованої Володимиром), з сим же знаком — видно з того, як він був розповсюджений тоді.

Що представляє сей знак? Про се робились різні здогади — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмета, котрий він представляє, дуже змінений, для того щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, візерунковий характер.

З різних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок була-ви, чи як то називають французи “начальницької палиці” — знака власті старшини. Такі палиці річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць стрі-чаються в нахідках кам'яної доби, коли люди ще не вживали металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чекани — знаки вла-сті різної старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак.

Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний візерунок. Коли його відповідно з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, притім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів та їх на різні лади по-вторюваних орлів і левів.

Головно же те, що се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з на-шою тисячолітною державою, політичною й культурною історією.

Місяць тому Українська Центральна Рада, на прохання Морської ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах* Української Республіки. Тепер вона ухвалила його взагалі як державний герб український.

Він буде вибиватись на українських грошах, металічних і паперових, на марках і печатках, як знак української державності, знак нашої одвічної дер-жавної історії.

...він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і К^о, котрі “про okazji” мали теж в програмі федералізм... — йдеться про програмну вимогу Російської партії соціалістів-революціонерів (есерів), до якої належав О. Керенський, з національного питання. Вона декларувала майбутній державний устрій Росії як федеративну республіку з широкою автономією міських та сільських громад, а також національних регіонів, з визнанням за останніми права на самовизначення.

А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають більшовицькі газети, було зараз признане союзниками — очевидно, більшовицька преса вдалася до брехні. З більшовиками, які порушили союзницькі домовленості і вели сепаратні переговори з Центральними державами, союзники (Антанта) не мали жодних контактів.

Український герб

Вперше опублікована в трьох самостійних подачах під різними заголовками.

Перша стаття — “Про гербові знаки України” — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 3 (16) вересня. — № 101. — С. 1–2. Підпис: *М. Грушевський*. Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 52 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 744–745.

Друга стаття — “Державний герб України” — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 12 (25) листопада. — № 159. — С. 1. Підпис: *М. Грушевський*. Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 60–62.

Третя стаття — “Український Державний герб” — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 15 (28) лютого. — № 19. — С. 1. Ця стаття також широко цитується у: Державний герб Української Республіки // Діло (Львів). — 1918. — 16 марта. — Ч. 60. — С. 3; Державний герб України // Громадська думка (Вещляр). — 1918. — 30 березня. — Ч. 19. — С. 1–2.

Всі три статті з незначними виправленнями і скороченнями автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Інформаційні статті”). — С. 94–99), об’єднавши їх в одну публікацію в трьох частинах під спільною назвою “Український герб”. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 89–93. Фрагмент третьої частини передрукований також у виданні: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1969. — С. 91.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 94–99. Згідно з хронологічним принципом впорядкування тому при визначенні його змісту врахована дата опублікування останньої частини цієї праці.

Статті, об’єднані однією тематикою, присвячені важливій складовій державотворення — розробці державної символіки України, зокрема її головної емблеми — герба. Судячи за датами опублікування, М. Грушевський захопився цим питанням після визнання Української Центральної Ради Тимчасовим урядом. Перша стаття з’явилася після того, як Україна отримала автономний статус за “Інструкцією” Тимчасового уряду, друга — після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки. Приводом для написання останньої стало затвердження Малою радою 12 лютого 1918 р. герба Української Народної Республіки: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого” (Українська Центрально Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 166). Автор проєктів великого і малого державних гербів — художник В. Г. Кричевський. Статті подають обґрунтування символу української держави новітнього часу, що мав глибоке історичне коріння.

с. 93 ...герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлювався за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України — серед прихильників цієї думки були відомий геральдист В.Модзалевський та художник Г.Нарбут. Вони зазначали, що прийнятий герб УНР не витримує “ніякої критики з боку геральдичного”, і на підставі аналізу геральдичної традиції обґрунтовували свою думку, що “більше всього має за собою право з боку історичного, як гербова емблема, — золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі. Але, позаяк кожний герб може мати, крім щита, ще й нашоломник, то для нього можна вжити гербовий знак князя Володимира. Таким робом цей герб і нашоломник будуть являтися емблемами історичної України, починаючи від перших часів її існування аж до останнього часу, бо гербовий знак князя Володимира був ухвалений за герб Української Народної Республіки. З боку геральдичного такий герб (в щиті козак з рушницею і нашоломник — знак Володимира) не зустрічає ніяких перешкод, щодо його обґрунтування і виконання” (*Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 119–128*). Пріоритетність символу козака з мушкетом відстоювали й інші автори (див.: *Леонід К. В справі герба України. — Шлях (Київ). — 1918. — Ч. 2. — Лютий. — С. 33–40; Трембіцький В. Історичні та правові основи українського державного герба // Правничий вісник (Нью-Йорк). — 1971. — Кн. 3. — С. 131–133*).

с. 94 ...українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року — йдеться про українські гроші, запроваджені “Тимчасовим законом про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки”, ухваленим Малою радою 19 грудня 1917 р. Грошова одиниця УНР мала назву “карбованець” (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 49, 338–339).

с. 95 Місяць тому Українська Центральна Рада, за пропозиції Морської ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах... — йдеться про затверджений Малою радою 27 (14) січня 1918 р. на пропозицію міністра морських справ Д.Антоновича проект українського морського прапора, блакитно-жовтого з золотим знаком князя Володимира (тризуб з хрестом) у крижі (див.: *Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. ССLII. — Львів, 2006. — С. 114–142*).

Українська самостійність й її історична необхідність

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 2 березня (17 лютого)*. — № 21. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський*. Передрукована в газеті: Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 58; часописах, що виходили в Німеччині в таборах полонених українців з російської армії: Вільне слово (Відень). — 1918. — 10 квітня. — Ч. 29; Розсвіт (Раштат). — 1918. — 1 квітня. — Ч. 17. — С. 2, а також у “Вістнику політики, літератури і життя” (Відень). — 1918. — 24 березня. — №. 12. — С. 170. З незначними правописними виправленнями автор вніс статтю до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 74–76). Передрук: *Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 63–65*.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 74–76.

Стаття, написана під час перебування Малої ради в Сарнах, присвячена IV Універсалу УЦР. У ній обґрунтована історична необхідність зміни державної політики УНР, її відхід від принципу федералізму та перехід на позиції самостійництва. М.Грушевський висуває принаймні три мотиви, що спонукали УЦР до такого рішення й доводить, що воно було неминув-

* 12 лютого 1918 р. на засіданні Малої ради був прийнятий законопроект про запровадження в Україні нового стилю. Нове (григоріанське) числення було введене з 16 лютого 1918 р. 16 лютого 1918 р. рахували першим числом березня 1918 р. Тут і далі при датуванні виходу газет на першому місці подаємо дату за новим стилем, у дужках — за старим.

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100^{1/16}.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)